

**Emma L. Chookaszian**

*Montpellier, France*

**AN UNPUBLISHED FOUR GOSPELS FROM THE  
COLLECTION OF ORLANDO CALUMENO**

And its connections with the art of Hakob Jughayetsi\*

**Key words** - Hakob Jughayetsi, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno, Armenian miniature painting, Four Gospels, private collection, Isfahan, Okhu village, Istanbul.

Orlando Carlo Calumeno’s archive, located in Istanbul, Turkey, is known for the largest collection of Ottoman postcards and panoramas in the world. The Armenian medieval manuscripts are an important part of this private collection and our study is dedicated to one of them. Kept in Istanbul’s “Birzamanlar” gallery owned by O. C. Calumeno, this manuscript is distinguished by its simple yet very important illustrations, that we are going to reveal. The manuscript is a Four Gospels and its dimensions are 16 x 22 x 9cm.

It retains its original leather binding, which is made of metal plates with equal-armed crosses processed through bending and cutting techniques. On the wings of the crosses as well as in the middle of the central squares cast studs in the form of human faces are nailed (five on each cross in total). On the leather binding there are also several bosses and eye-shaped metal repoussé amulets that have survived. The manuscript has 370 paper pages and 4 parchment protective sheets. The text is on 2 columns, 19-20 lines each, in black ink with red headings in “bolorgir”.

The Gospel contains portraits of the Four Evangelists and their title pages (8 full-page miniatures in total), as well as several marginal illustrations. The miniatures are characterized by the simplicity of folk art, they are close to the

\* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.08.2020:

miniature school of Artsakh-Utiq, as well as the miniature traditions of Vaspurakan and Isfahan.

The manuscript has 2 colophon records. From the principal colophon which is at the end of the manuscript we find out that it was written by a certain priest Hovhannes on May 21, in 1680, in the village of Okhu in Balu region (Diyarbakir province, Western Armenia). The colophon says<sup>1</sup>: “Hence I wrote this sacred Gospel in the village of Yakhu in the country of Balva, in the churches of St. Kirakos, St. Sargis, and St. Gevorg the Commander in 1680 (=1129+551) on May 21. (written) By the hand of the unworthy and miserable priest Hovhannes - lazy and idle. In the desired prayers my soul darkened from the indescribable glories that I have deprived my eyes from, which (the eyes) I went blind crying and I begged my kind brothers to receive mercy that we deserve, because the Lord is sweet and let him have mercy on you and us, on all of us: Remember again my father Mesrop, and my mother Khrmez, and my sister Hazrward, and my brother Gaspar, who taught me to read and write and passed to Christ (died) not finishing it. And consider us deserved to be remembered, and be worthy of the light of Christ, and the corrector of this paper (let him be deserved to be remembered) by Father, Amen, Father. Remember again Ohan, Kharkhat’un and Melk’on; In memory of my brothers look and read the chapter of Mark<sup>2</sup>.”

It is quite interesting that the Gospel was written in three different churches of the village of Okhu: St. Kirakos, St. Sargis and St. Gevorg the Commander. In addition to this colophon, there is another memory record at the end of Mark’s Gospel, which mentions the names of the Gospel’s commander Bakhtiar and his family. The record says:<sup>3</sup> “I wrote

---

1 «Արդ գրեցաք սք յաւետարանս ի յերկիրն Բալվա ի գեղան որ կոչի Յախու ի դուռն սք Կիրակոսին և սք Սարգիսին և սք Գեորգա զաւրաւարին. Ի թվ ՌՃԻԹ մայիս յամսոյն իա: Ձեռանք անարժան տրուպ քահանայից Յովհաննէս է էրիցուս ծուլ և պղերգ ի յաղաւթից կամաւ զհոգիս սևացուց ի յանձաւ փառացն զրկեցի զբիք աչացս փորեցի լալով աղաչեցի զձեզ եղբայրք բարի զի ողորմութեն արնէք զմեզ արժանի զի տրն /տեղն/ քաղցր է ամի /ամենայնի/ ձեզ և մեզ միաբան ողորմեսցի. դրձլ յիշեցէք զհայրն իմ զսէր Մեսրոպն և զմայրն իմ զԵրմեզ և զքոյրն Հազրվարդն և զեղբայրն իմ զԳասպարն որ ուսոյց ինձ գիր և ոչ եհան ի ավարտ այլ փոխեցաւ առ քս /Քրիստոս/ և դուք զմեզ արնէք յիշման արժան և դուք քս/ Քրիստոսի/ լուսոյն լինիք արժան և զթղթիս կօկնաղն /կոկողն/ յիշեցէք առ հայր ամեն հայր: Դրձլ յիշեցէք զՈհան և զԽարխատուն և Մելքոն: Ով եղբայր զհիշատակն. մրկս /Մարկոս/ զուխն դիտ և կարդա»:

2 The author of the colophon is trying to point out that there is another colophon record at the end of the Gospel of Mark.

3 «Գիրեցաւ սք աւետարան իգիւրն Յախու յիշատակ Բախտիարին և հօրըն Նորիատին և մօրն զըՄրուբին և եղբարն Մելքոնին և կենակցին եւ քոյրն զՍիկարն և զՍարթայն որ փոխեցան առ քս: Դրձլ զԲախտիարն և իւր կենակիցն զՆուրիխանն և զորդիքն զՆորիատն և զդուստրն զՄանուշն որ փոխեցան առ Քս և քոյրն զՍարիանն և զմտիւր իւրայն և զհօր եղբայրն իսաչատուրն /զորդին Ջմրութն լուսանցքում/ կենակիցն զՐուհանն և զՍարգան զկին Մարեկն և զսէր այտուրն և զՇարխօշն և քոյր որդին զՎարիատն խօսթօճն և Կիրակոսն որ է քեռի զՊատասարն որ է աներ զԵղգարն և զՍարգան և ամենայն արեան մերձաւորաց մեծի և պզտէկի ամէն: Դրձլ յիշեցէք ի մաքրայիպլ աղօթս ձեր զԲախտիարն որ փախագեցաւ սք աւետանիս հրամանի և սպ գրոցն որ երանի տայր յիշատակ արնողին և էառ սուրբ աւետարանիս հալալ վաստակոց իւրոց և եղ ի դուռն սք Կիրակոս /Պաղտուր/ սայի ձեռն տէր Յոհաննէսին: Չունոք իշխանութի. ծախելու գրօ դընելոյ. թէ անտես արնէ զմասն Ուդայի և պատիժն Կայնէն առցէ: և զմեղօտր գրիչս յիշեցէք առ քս. և դուք ի միւս անգամ զլստեաննր արնէք զողորմութի իքէ ամէն <այր մեր»:

this Holy Gospel in the village of Yakhu in memory of Bakhtiar and his father Norhat and his mother Zmrut‘ and his brother Melkon and his wife, and his sisters Khikar and Mart‘a who had changed to Christ (died). (Remember) Again, Bakhtiar, and his wife Nurixan, and his son Nurhat, and his daughter Manuš, who had changed to Christ (had died) and his sister Mariam and her relatives, and uncle Khač‘atur, and his wife Rahan and their child Zmrut‘ and Sarkis’s wife Msreq, and Ter Aytur (Arthur) and Šarkhoš and his sister’s sons Varhat, Khosrof and Kirakos who (Kirakos) is Bałdasar’s uncle, who (Bałdasar) is Sarkis’s and Khikar’s father in law, and all the other relatives by blood, old and young, Amen. Remember again in your pure prayers Bakhtiar who was eager to order this holy Gospel, and you would desire to be in the place of those who are remembered and in the place of those who had received this holy Gospel with their honest merit and who had put it in the church of St. Kirakos by the hand of the father Hovhannes (“Bałdasar” is added in the margin)<sup>4</sup>. You do not have any right to sell it or to pledge it and if you ignore (my word) you will do Juda’s betrayal and will receive Cain’s punishment. And remember the sinner scribe in Christ, for on the next coming of Christ you will receive his mercy... our Father.”

At the beginning and at the end of the manuscript 2 parchment protective sheets are added from each side. On these pages we see unfinished arcs and ornaments in red ink, most probably dating much earlier than the manuscript itself. On the parchment sheet at the end of the manuscript, below the red arcs, a couple of names and dates have been added one under the other in a very bad handwriting.<sup>5</sup>

“Father Hovhannes 1691 (1140+551), Minas 1701 (1150+551), Bałdasar 1704 (1153+551), Karapet, 1708 (1157+551), Hagob 1731 (1180+551)”

Most probably those are the names of the next owners of the manuscript with the dates when they have received it.

Prior to appearing in the Orlando Carlo Calumeno’s collection in 2015, this Gospel was owned by Puzant Agbas, a famous bookseller and collector of

ՎԷՆ համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) տարի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020

4 The name “Bałdasar” is added in the margin by the hand of another scribe who has probably added his name later.  
 5 «Տեր Հովհաննես ԹՎ ՌՃԽ /1140+551=1691/, Մինասին ԹՎ ՌՃԺ /1150+551=1701/, Բաղդասարին ԹՎ ՌՃԳ /1153+551=1704/, Կարապետին ԹՎ ՌՃԺ /1157+551=1708/, Էղրին ԹՎ ՌՃԶ /1180+551=1731/»:

rare books, the owner of the “Turkuaz” bookstore in Istanbul. Mr. Agbas, in his turn, had bought it from an Armenian family who had carefully kept it during many years.

The village of Okhu, where the Gospel was written, was one of the small villages of Balu region in the province of Diyarbakir (Amid), Western Armenia. Before World War I, about 35 Armenian and 25 Kurdish families lived here.<sup>6</sup> The province of Balu was famous for its St. Mesrop Mountain. Due to the legend, the fortress of Balu had traditionally been inhabited by Mesrop Maštoc‘ for seven weeks were he completed the Armenian alphabet. There are many manuscripts belonging to the miniature school of the province of Amid, but only two of the manuscripts copied in its Okhu village have come down to us. The first of them is a Ritual Book (a Maštoc‘), which is written and illustrated in 1692 (Vienna Mekhitarist Congregation’s library ms. N 258), by a certain priest Hovhannes<sup>7</sup> and it has very simple and amateur artwork.<sup>8</sup>

The next manuscript written in the village of Okhu is the famous so-called “Okhu Gospel”. (Yerevan, Matenadaran after M. Maštoc‘, ms. N 10908 /, a richly illustrated manuscript considered to be a miraculous Gospel, that due to a legend did not burn in fire and did not drown in water.<sup>9</sup> The manuscript has a colophon dated 1676 AD written by Hovhannes Havnec‘i (of Havn)<sup>10</sup>, but it has most probably been added later, since the art of the manuscript is more closely related to the 16th century artistic traditions. The gospel has 42 miniatures, beginning with miniatures representing the creation of the world, followed by the evangelical cycle, and finally portraits of the Four Evangelists with their title pages. The miniatures are painted with an exquisite subtle color. The portraits of the evangelists and their title pages stand out particularly, since

---

6 Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Քախչյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. V, Եր., 2001, էջ 467:

7 The comparison of the handwriting of this priest Hovhannes with the handwriting of scribe of the Calumeno Gospels shows that they are two different people.

8 Տաշյան Հ., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հատ. Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1895, ձեռագիր N 258, էջ 661-662:

9 Զուգասզյան Բ., Երկար դեգերումներից հետո/ Ակնարկ Օխուի Ավետարանի մասին/, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, Եր., 1984, թիվ 3, էջ 34-36, Երկար դեգերումներից հետո /Ակնարկ Օխուի Ավետարանի մասին/, «Արև» լրագիր, Կահիրե, 1985, Հունվար 30, Երկար դեգերումներից հետո /Ակնարկ Օխուի Ավետարանի մասին/, «Ապագա» թերթ, Սոնդեալ, Կանադա, 1986, Նոյեմբեր 10, Զուգասզյան Բ., Ձեռագրերի աշխարհում. Երկար դեգերումներից հետո, Եր., 1985, էջ 136-144, Վերդյան Ա., Անանուն հայ մանրանկարիչներ, IX–XVII դդ., Կահիրե, 2005, էջ 525, Քեչիշյան Օ., Օխուի Ավետարանը և դրա աղբյուրները Հակոբ Զուլայեցու արվեստի հետ, «Բանբեր Մատենադարանի», Եր., 2015, N 22, էջ 89-110:

10 According to O. K‘esišyan it is quite possible that the writer of this colophon, Hovhannes Havnec‘i, was the son of Zakaria Avaneč‘i, a prominent representative of the Vaspurakan miniature school, the priest Hovhannes from the village of Avan (Քեչիշյան Օ., նշվ. աշխ., էջ 93).

they are clearly done by the hand of a more skilled author than the rest of the miniatures. According to O. K'ēšišyan, the evangelists and their title pages are created by Hakob Jughayetsi (of Julfa) and the rest of the illustrations are made by one of his disciples. Therefore, it becomes clear that the Matenadaran Gospel was written before 1613, the date of the death of Hakob Jughayetsi.<sup>11</sup>

The manuscript of Orlando Calumeno's collection is apparently copied from the "Okhu Gospel" that is now kept at the Matenadaran, Yerevan. As a splendid manuscript that was illustrated by the great master of miniature painting Hakob Jughayetsi, it has evidently become an object of admiration from the very first years of its creation. It is proven by the memory record of Hovhannes Havnec'i added to the Matenadaran Gospel in 1676, where he tells about another copy of the manuscript that was done by him. Unfortunately, the copy done by Hovhannes Havnec'i did not come down to us, and we can only judge about this kind of copies thanks to the Calumeno Gospels copied in 1680 with slight differences that we are going to discuss.

First of all, it should be noted that Calumeno's manuscript lacks all the miniatures representing creation of the world and the evangelical cycle. It is difficult to say whether they ever existed or not, as in the case of the Matenadaran Gospel, those miniatures are placed at the very beginning of the manuscript, one after the other, and it would be quite easy to cut them out. Calumeno's Gospel starts with the portrait of Evangelist Matthew and his title page. Although the miniatures of the Calumeno Gospel are done in highly primitive folk style, the fact that they are copied from the Matenadaran's Gospel becomes evident when examining the portraits of the Evangelists (**images 1a, b; 2a, b; 3a, b; 4b, a**).

The portraits of the Evangelists of Matenadaran Gospels are accentuated by their vibrant shades of light blue, bright green, and bronze, while in Calumeno Gospels the miniaturist used a much darker palette that is more limited. The background of the miniatures depicting the Evangelists is rich in oriental details and objects, which was a typical characteristic of Hakob Jughayetsi's art. In the

<sup>11</sup> This is the year given by the scribe of the manuscript number 491 (215) of the All Savior's Monastery in New Julfa, which mourns the death of the great painter and scribe Ter Hagob (**Der Nersessian S., Mekhitarian A.**, *Miniatures Armeniennes d'Ispahan*, Brussels, 1986, p. 136).

images of Matthew, Mark, and Luke we see long-necked islamic pitchers that are located in the left corner of the composition. The little tables set in front of the Evangelists Mark and Luke are also in Islamic style with typical arches and ornaments. In the background of the portraits of Matthew and John there is a red colored architectural detail of Islamic style, which is, however, intended to depict the dome of a Christian church. While copying the portrait of Matthew the Evangelist, the artist of the Calumeno Gospels slightly distorted the symmetry of the image, resulting not having the tip of the curtain above the composition in his miniature. (**image 1 a, b**)

By depicting the ascending mountain behind John the Evangelist (**image 4 a, b**), the artist seems to have placed him in a mandorla, thus emphasizing the importance of his character through the colors. The amateur artist, in an attempt to reproduce the work of a skilled master, has in some sense “simplified” the title pages, thus in Matthew’s title page (**image 5 a, b**) we see a simplified facade, an attempt to reduce the central rosette, and to slightly modify the vegetal marginal ornament, by apparently shortening it. The uppercase letter “Q” (**image 6 a, b**) in the headpiece, consisting of the symbols of the four evangelists, is preserved in the same manner. As we will see in the two manuscripts in question, the headpiece uppercase letters of all the title pages are created of the symbols of the four evangelists depicted in the same way.

On Mark’s title page (**image 7a, b**) we see basically the same changes: a simplified facade which, because of its narrowed arc, resembles the Islamic arcs appearing in Khizan’s and Isfahan’s miniature painting. The bull depicted below the Matenadaran Gospels’ vertical marginal illustration is simply missing in the Calumeno Gospels. The human face of the uppercase “Q” in the word “U l h q p u” (“the beginning”), in Cilician miniature tradition, has been copied the same way as well as the uppercase letter “U” in the beginning of the same word. In case of Luke’s title page (**image 8a, b**), the facade arch is simplified in Calumeno’s Gospel and the vertical marginal decoration is visibly modified. Here the artist of Calumeno Gospel has avoided depicting the human face inside the uppercase “Q” in the header, and the uppercase “Q” with the symbols of all the four evangelists is imitated.

And finally, in the John’s title page (**image 9 a, b**) the form of the arch is again changed, the facade and the marginal decoration modified, and as in Luke’s

title page here also our artist avoids depicting the human face inside the uppercase “Չ”.

We also see reproductions and simplifications in case of the marginal images. The apparition of the same marginal illustrations in the same passages of both of the manuscripts comes to prove our opinion concerning the Matenadaran Gospels serving as a prototype for the Calumeno Gospels. One of the scenes depicting the Christ healing the sick in Luke’s Gospel where Christ is approached by a sick woman<sup>12</sup> is represented on the margin of page 219a in the Matenadaran Gospels. Here we see a woman kneeling before Christ, and the inscription above her head says “կ աղ կ սմ ե ալ կ ի ն ն” (trans. kneeling woman). In the Orlando Calumeno’s Gospel, the image of the woman and the inscription are missing, but Christ is depicted in exactly the same posture and in the same original passage. **(image 10 a, b)** Again, in the Gospel of Luke, in the passage of the “Annunciation of the shepherds”<sup>13</sup>, a shepherd with animals is depicted in the margin of the page 176b in the Matenadaran Gospels **(image 11 a, b)**. The shepherd with the walking stick is accurately imitated in the Calumeno Gospel but the two animals are missing. In the passage of the “Annunciation of Mary”<sup>14</sup>, also in the Luke’s gospel, on page 173a of the Matenadaran Gospels we see the depiction of Archangel Gabriel **(image 12a, b)** whose image is repeated in the same posture and in the same passage of the Calumeno Gospels.

The illustrations of the Matenadaran Gospels done by Hakob Jughayetsi have a magnificent palette. Instead of the traditional gold coat, a bronze one is used here. In order to reproduce this bronze color in his own way the artist of the Calumeno Gospels used light and dark shades of brown. It should be noted that he worked with watercolor, which gave some transparency to the illustrations of the manuscript. It looks like our artist has tried very hard to repeat the typical Mongolian features of the characters represented by Hakob Jughayetsi, with elongated noses and sharp eyes.

Hakob Jughayetsi was the last one of the greatest Armenian miniaturists of late medieval times, one of the most brilliant and unique masters of the history of Armenian book illumination, so it is no accident that by the end of the 17th

---

12 Luke 15:11  
13 Luke 2:8-14  
14 Luke 1:26-28

century his art was highly regarded and many artists sought to copy his manuscripts. This unique Gospel in the Orlando Carlo Calumeno's collection is a vivid proof of this fact, when nearly half a century later the amateur artist priest Hovhannes attempted to create an imitation of the magnificent manuscript to the best of his ability.



**1 a**

**b**



**2 a**

**b**



**3 a**

**b**



**4 a**

**b**





5 a



b



6 a



b



7 a



b



8 a



b



9 a



b



10 a



b



11 a



b



12 a



b

### **The list of illustration**

- 1.a: Evangelist Matthew, Ms. 10908, Matenadaran, Yerevan, fol. 37b.
1. b: Evangelist Matthew, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 2.a: Evangelist Mark, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol. 115b.
- 2.b: Evangelist Mark, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 3.a: Evangelist Luke, Ms. 10908, Matenadaran, Yerevan, fol. 170b.
- 3.b: Evangelist Luke, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
4. a: Evangelist John and Procure, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol. 257b.
- 4.b: Evangelist John and Procure, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 5.a: Evangelist Matthew’s title page, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol. 38a.
- 5.b: Evangelist Matthew’s title page, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 6.a: The uppercase letter “Q”, Matthew’s title page fragment, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol. 38a.
- 6.b: The uppercase letter “Q”, Matthew’s title page fragment, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 7.a: Evangelist Mark’s title-page, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol. 116a.
- 7.b: Evangelist Mark’s title-page, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 8.a: Evangelist Luke’s title-page, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol., 171a.
- 8.b: Evangelist Luke’s title-page, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 9.a: Evangelist John’s title-page, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol., 258a.
- 9.b: Evangelist John’s title-page, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 10.a: A woman kneeling before Christ, Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol., 219a.
- 10.b: The portrait of Christ, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 11.a: A shepherd with the animals, Ms. 10908, Matenadaran, Yerevan, fol., 176b.
- 11.b: A shepherd, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.
- 12.a: Archangel Gabriel Ms. 10908, Matenadaran , Yerevan, fol., 173a.
- 12.b: Archangel Gabriel, Four Gospels, “Birzamanlar” gallery, Orlando Carlo Calumeno Collection and Archives, Istanbul.

**Էմմա Լ. Չուգասզյան** – գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են կիլիկյան պալատական ձեռագրերը, հայ-իտալական գեղարվեստական կապերը, միջնադարյան պատկերագրությունն ու աստվածաբանությունը, ինչպես նաև մասնավոր հավաքածուների նորահայտ ձեռագրերի և մանրանկարների ուսումնասիրությունը: Վերջին տարիներին զբաղվում է հավաքածուներում ընդգրկված հայկական ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ:

Էլեկտրոնային հասցե՝ [emmachookaszian@gmail.com](mailto:emmachookaszian@gmail.com)

**ՕՐԼԱՆՂՈՒ ՔԱՂՈՒՄԵՆՈՅԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻ ԱՆՏԻՊ  
ՔԱՌԱՎԵՏԱՐԱՆԸ**

Եվ դրա առնչությունները Հակոբ Զուղայեցու արվեստի հետ

Էմմա Լ. Չուգասզյան  
Մոնպելիե, Ֆրանսիա

**Բանալի բառեր** – Հակոբ Զուղայեցի, «Բիրզամանլար» պատկերասրահ, Օրլանդո Քարլո Քալումենո, հայկական մանրանկարչություն, քառավետարան, մասնավոր հավաքածու, Սպահան, Օլսո գյուղ, Ստամբուլ:

Օրլանդո Քարլո Քալումենոյի մասնավոր հավաքածուում ուշագրավ տեղ են զբաղեցնում հայկական միջնադարյան ձեռագրերը, որոնցից մեկին է նվիրված մեր ուսումնասիրությունը: Քալումենոյին պատկանող՝ Ստամբուլի «Բիրզամանլար» մասնավոր թանգարանում պահվող այս ձեռագիրն առանձնանում է իր պարզունակ, սակայն շատ կարևոր նկարագրադրումներով: Ավետարանում պահպանված են չորս ավետարանիչների դիմանկարները և նրանց անվանաթերթերը, ինչպես նաև մի քանի պուժետային լուսանցապատկերներ: Մանրանկարներին բնորոշ է ժողովրդական արվեստի պարզությունը, դրանց արվեստը մոտ է Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչական դպրոցի, ինչպես նաև որոշ տարրերով՝ Վասպուրականի և Սպահանի մանրանկարչական ավանդույթներին: Ձեռագիրն ունի երկու հիշատակարան: Հետաքրքրական է, որ Ավետարանը գրվել է **Բալուի գավառի** Օլսո գյուղի երեք տարբեր եկեղեցիներում՝ Սբ Կիրակոս, Սբ Սարգիս և Սբ Գևորգ զորավար: Բացի ձեռագրի վերջում գետեղված հիշատակարանից՝ կա ևս մեկ հիշատակարան Մարկոսի Ավետարանի վերջում, որում հիշատակվում են Ավետարանի պատվիրատու Բախտիարի և նրա ընտանիքի անդամների անունները: Օ. Քալումենոյի հավաքածուում հայտնվելուց առաջ՝ մինչ 2015 թ., այս Ավետարանը որոշ ժամանակ եղել է պոլսաբնակ հանրահայտ գրավաճառկույեցիներ, «Թուրքուազ» գրատան սեփականատեր Բյուզանդ Ագապաշի սեփականությունը: Վերջինս էլ իր հերթին այս ձեռագիրը գնել էր այն փրկած և խնամքով պահած մի հայ ընտանիքից, որը ժառանգել էր այն իր նախնիներից:

Օրլանդո Քալումենոյի հավաքածուի ձեռագիրը ակնհայտորեն ընդօրինակված է Օլսուի հանրահայտ հրաշագործ Ավետարանից (Մ. Մաշտոցի

անվան Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 10908): Օխուի Ավետարանում ավետարանիչների դիմանկարները և անվանաթերթերը, ամենայն հավանականությամբ, Հակոբ Ջուղայեցու ձեռքի գործն են, իսկ տերունական նկարները՝ նրա աշակերտներից մեկի կամ նրա ազդեցությունը կրած և իր առջև նրա ձեռագրերից մեկն ունեցած մեկ այլ նկարչի: Այս շքեղ ձեռագիրը, նկարազարդված լինելով մանրանկարչության մեծ վարպետ Հակոբ Ջուղայեցու կողմից, հիացնունքի առարկա է դարձել իր ստեղծման առաջին իսկ տարիներից սկսած: Այդ մասին է փաստում նաև 1676 թ. Օխուի Ավետարանում Հովհաննես Ավանեցու կողմից ավելացված հիշատակարանը, որում նա հայտնում է իր կողմից արված ընդօրինակության մասին: Ցավոք, Հովհաննես Ավանեցու կատարած ընդօրինակությունը մեզ չի հասել, սակայն պահպանվել է Օրլանդո Քալումենոյի հավաքածուում զետեղված 1680 թ. արված այս ընդօրինակությունը:

Այսպիսով՝ պատահական չէ, որ գրեթե կես դար անց ինքնուս նկարիչը փորձել է իր հնարավորությունների սահմաններում ստեղծել շքեղ ձեռագրին առավելագույնս մոտեցող ընդօրինակություն:

Резюме

## НЕИЗДАННОЕ ЧЕТВЕРОВЕАНГЕЛИЕ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ОРЛАНДО КАЛУМЕНО

И его связи с искусством Акопа Джугаеци

Эмма Л. Чугасян  
Монпелье, Франция

**Ключевые слова** - армянская миниатюра, четвероевангелие, частная коллекция, Исфахан, Орландо Карло Калумено, Акоп Джугаеци, Стамбул, частная галерея, село Оху

Средневековые армянские рукописи занимают заметное место в частной коллекции Орландо Карло Калумено. Наше исследование посвящено одной из них. Эта рукопись, хранящаяся в частном музее Бирзаманлар в Стамбуле, выделяется своими примитивными, но очень интересными иллюстрациями. В Евангелии сохранились портреты четырех евангелистов, титульные листы, а также несколько сюжетных маргиналий. Миниатюры отличаются простотой народного творчества, они близки к Арцах-Утиксской школе миниатюр, с некоторыми элементами миниатюрных традиций Васпуракана и Исфахана. В

рукописи есть 2 памятные записи. Интересно, что Евангелие было написано в трех разных церквях села Оху (Св. Киракос, Св. Саргис, и Св. Георгий). В дополнение к памятным записям в конце рукописи, в конце Евангелия от Марка есть одна запись, в которой упоминаются имена Бахтияра, человека, заказавшего Евангелие, и членов его семьи.

До появления в коллекции О. Калумено в 2015 году это Евангелие какое-то время было собственностью Бюзанда Агбаша, известного книготорговца-коллекционера, живущего в Стамбуле, владельца книжного магазина «Бирюза». Г-н Агбаш, в свою очередь, купил эту рукопись у армянской семьи, которая сохранила ее и позаботилась о ней, унаследовав ее от своих предков.

Рукопись из коллекции Орландо Калумено, очевидно, скопирована с Евангелия Оху, хранящегося в Матенадаране (рукопись № 10908). В Евангелии Оху изображения евангелистов и титульные листы, вероятно, являются работой Акопа Джугаеци, а сюжетные миниатюры - работа одного из его учеников или другого художника, оказавшегося под его влиянием.

Будучи великолепной рукописью, иллюстрированной великим мастером миниатюрной живописи Акопом Джугаеци, она стала примером восхищения с первых лет ее создания.

Это доказывают памятные записи, добавленные Ованнесом Аванеци в 1676 году в Евангелие Оху, в которых он сообщает о сделанной им копии. К сожалению, копия, сделанная Ованесом Аванеци, до нас не дошла, но дошла другая копия, сделанная в 1680 году, которая хранится в коллекции Орландо Калумено.

Поэтому не случайно, что спустя почти полвека художник-любитель попытался создать копию, максимально приближенную к великолепной рукописи.

## REFERENCES

1. **Ch'ugaszyan B.**, Dzeragreri ashkharhum. Yerkar degerumnerits' heto, Yer., 1985 (**In Armenian**).
2. **Ch'ugaszyan B.**, Yerkar degerumnerits' heto /Aknark Ōkhui Avetarani masin/, "Sovetakan Hayastan" amsagir, Yer., 1984, N 3 (**In Armenian**).
3. **Ch'ugaszyan B.**, Yerkar degerumnerits' heto /Aknark Ōkhui Avetarani masin/, "Apage" t'ert', Monreal, Kanada, 1986, Noyember 10 (**In Armenian**).
4. **Ch'ugaszyan B.**, Yerkar degerumnerits' heto /Aknark Ōkhui Avetarani masin/, "Arev" Iragir, Kahire, 1985, Hunvar 30 (**In Armenian**).
5. **Gevorgyan A.**, Ananun hay manrankarich'ner, IX-XVII dd., Kahire, 2005 (**In Armenian**).

ՎԷՆ համահայկական հանրեւ, ԺԲ (ԺԸ) րարի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020

6. **Hakobyan T. Kh., Melik-Bakhshyan St. T., Barseghyan H. Kh.**, Hayastani yev harakits' shrjanneri teghanunneri bararan, hat. V, Yer., 2001 (**In Armenian**).
7. **K'eshishyan O.**, Ökhui Avetaranë yev dra aghersnerë Hakob Jughayets'u arvesti het, "Banber Matenadarani", Yer., 2015, N 22 (**In Armenian**).
8. **Tashyan H.**, Ts'uts'ak hayerën dzeragrats' matenadaranin Mkhit'areants' I Vienna, hat. A, Vienna, Mkhit'arean tp., 1895, dzeragir N 258 (**In Armenian**).